

חזרה לתל אביב

החזרה לארץ לאחר שבע שנות היעדרות הייתה כרוכה בתקופת הסתגלות מחדש, שנמשכה למעלה משנה ואף יותר, למעשה הרבה יותר, כי הכל או כמעט הכל, היה מוכר, אבל גם שונה – מין זרות שקשה להגדיר אותה; מועקה של צהרי היום, ועם זאת אפרורית, שליוותה אותי שנים ולעיתים חוזרת ומופיעה עד היום. בדיעבד קל לי לזהות את גורמי התופעה אם כי בזמנו התעלמתי מהם: בראש ובראשונה העיר עצמה שנראתה כתעותוע זיכרון: לא רק קטנה ומאובקת, כצפוי אלא גם עלובה, במיוחד הבתים החדשים, שניבנו במגרשים הריקים ששימשו למשחקים בימי ילדותי ונעוריי. אני מניח שקשיי ההסתגלות נבעו לא מעט גם מהעובדה שהגעתי לארץ בשלהי חודש אוגוסט, בעיצומו של הקיץ – חודשים רבים מאז הגשם האחרון ועד לגשם הבא, שיפיג את החום וישטוף במקצת את האבק המצטבר של הקיץ. תרומה נוספת, לאותה תחושת זרות נבעה גם, מהפגש עם מי שהחשבתי פעם כידידים ועתה נהיו מכרים, ואפילו לא קרובים במיוחד.

מי היו אותם ידידים שהנתק בינינו גרם לי לאותה הרגשה? אין מדובר רק בבודדים, או בהיכרויות חטופות אלא במכרים ותיקים – אלו שיחד שיחקנו ולמדנו מילדות; מקצתם שרתו איתי בצבא או עבדו במקביל אלי בעיתונות. למעשה הכנתי לעצמי רשימת שמות, לצורך כתיבת קטע זה, אבל זנחתי אותה כאשר גיליתי, להפתעתי, שהמספר עובר את המאה. עם חלקם אפילו נפגשתי מספר פעמים בתקווה שבכל זאת יחודש הקשר בינינו, כפי שהיה קורה לו היינו בפאריז, בלונדון או בניו יורק. אבל, שם הדגש היה על המשותף ועל עצם ההיכרות ואילו כאן גבר השינוי שחל בנו; שינוי בגיל, בתחום התעניינות, במצב המשפחתי ולעיתים גם בתפיסת העולם. יתכן גם שהקשר ביני לבין אותם עשרות מכרים לא התפתח אף פעם לידידות אלא נשאר תמיד ברמת "חברות": מושג מעורפל שרווח באותם ימים, כאשר כולם היו חברים לכיתה, ליחידה או לעבודה, גם במקרים שבהם הקשר נמשך לאורך שנים. אותה חווית המפגש המחודש עם העיר והמכרים הייתה צפויה, שהרי גם אני השתניתי: מעיתונאי עם זיקת נעורים לספרות לבוגר המגמה לאדריכלות – אפילו לא בארץ אלא בארה"ב.

במילים אחרות, לא הכרות מחודשת של הסובב המתרחשת בהדרגה, אלא בבת אחת, וגם זאת מנקודת ראות של דירה ישנה בלב אזור שתמיד נראה לי כעיר זרה – הרחק מהמרחב שהרגשתי בו בנוח, שאליו התגעגתי ואליו בעצם חזרתי, כלומר לרחוב דיזינגוף בקטע שבין גורדון לפרישמן. כאן נפגשנו, דיברנו וצחקנו, פעמיים או שלש פעמים בשבוע ללא מחויבות, לעיתים מבלי לדעת מי בן שיחתי: לא את מקצועו ואפילו לא את שמו למעט, אולי, שהוא משתייך או שואף להשתייך לאותה מסגרת שאני מכנה אותה "חוג התרבות התל אביבי" – תופעה דומה מאוד, אולי חיקוי, למה שהיה הקטע הקטן של שדרות מונפארנאס, שאליו הגעתי בתחילת המסע ואשר סימל עבורי את פאריז כולה. כאן המקום לומר שבפאריז הכוונה אינה לרובע מונפארטר – המקום שהתרכזו בו האמנים בסוף המאה ה-19 והשנים הראשונות של המאה ה-20; אבל הפך בהמשך למושג נרדף של "קייטש" תיירותי מכל הסוגים החל ממופעי סטריפטז ועד לציירי מדרכות של דיוקנות ומראות רחוב. אמנם, מונפארנאס לא הפך לקייטש. אבל, כמו דיזינגוף גם הוא נעלם לאחר שהתקיים עשרות שנים ושרת כמה דורות: בפאריז מתחילת המאה עד לשנות ה-1960; בתל אביב מתחילת שנות ה-1940 עד לשנות ה-1980 – בשני המקרים, התופעה לא נוצרה יש מאין אלא קדמו לה כמה התחלות מהן שהתקיימו במקביל.

"קייטש" (Kitch)-מונח בגרמנית שאינו ניתן לתרגום. משמעו אמנות או עיצוב בדרך כלל רגשני ומתקתק.

*

את הקשר ביני לדיזינגוף כבר העלתי בפרקים קודמים, תחילה בנעורי כאשר הרגשתי שם במידה רבה כבנו של אבא. לאחר מכן כחבר במעין מועדון של צעירים שחלמו להשתלב בתחום זה או אחר של התרבות רובם בספרות, בתיאטרון ובאומנויות חזותיות (ציור, פיסול וגרפיקה). איני חושב שיש צורך לחזור על אותם נושאים למעט השינויים שחלו כאן. ראשית, הגידול הכמותי שהלך ותפח משנה לשנה במקביל לבתי הקפה ולחנויות, עד שנראה בימי ששי כסיר מבעבע העולה על גדותיו. מבחינתי, הייתה זו לא רק הזדמנות לפגוש מכרים ותיקים אלא גם ליצור הכרויות חדשות, בין השאר עם חבורה מגוונת של אדריכלים מהם מבוגרים ומהם צעירים ממני. יתר על כן אחטא על האמת אם לא אומר שלפחות חלק מכת המשיכה של דיזינגוף ודומיו בארץ ובעולם היה המפגש בין המינים, כלומר נשים וגברים מחוגי התרבות או מי שחיפש את חברתם – מרחב ידידותי שאיפשר מגוון מגעים החל משיחות חולין ועד לקשרי זוגיות. להיבט זה תרמה לא מעט התפתחותו המקבילה של דיזינגוף גם כרחוב מסחרי ראשי של המדינה.

*

בין המכרים הראשונים, לא שלי אלא של הורי, שאיתם נפגשתי היו כמה שיכלו לעזור לי למצוא עבודה כאדריכל. כך למשל מהנדס בנין, לשעבר עובד עיריית תל אביב, שהיה בעל קשרים עם ציבור הקבלנים באזור המרכז. לצערי כל אשר שמעתי ממנו היה הסיפור על שני עכברים שנפלו למיכל של שמנת. כאשר לא הצליחו לצאת, אחד מהם שתה ושתה ולבסוף שקע וטבע. השני המשיך לנסות עד שהשמנת הפכה לחמאה ואז קפץ החוצה וחיו ניצלו. בקיצור אל תתיאש, נסה, כי אולי תצליח בסופו של דבר. רעיון אחר שהעלה היה אולי יותר מעשי: מסתבר שאמא הפקידה אצלו אוסף של ציורים על בדים גדולים יחסית, חלקם דיוקנות של המשפחה, כלומר של אמא, אבא, סבא ושלי. לדבריו אמא השאירה את התמונות עבורי אלא שלי היה ספק רב, כי הדבר לא הוזכר אפילו ברמז במכתבים ששלחה לנורה ולי, לניו יורק, זאת לעומת כלי נחושת ואי אלו חפצי נוי אחרים שהשאירה במפורש עבורי אצל הסבתא של נורה. מכל מקום אבא עתיד לקחת את התמונות וחלקן מצויות עד היום בצפת, למעט הדיוקנות שלי ושל אמא שהוא עצמו העביר אלי במרוצת השנים.

אמא השאירה ציורים של אבא לא רק אצל אותו מהנדס, אלא בעוד שני מקומות: האחד, בכך שמעל לאמבטיה אצל הֶלָה אניספלד קרובת משפחתה של אמא - אשה שהייתה עבורי, מאז ילדותי, כמעין דודה, כפי שכבר ציינתי בפרקים קודמים. אלה היו כעשרים תמונות קטנות ובחלקן לא גמורות. והשני, תיק רישומי תלבושות להצגות תיאטרון אצל יוסף רמב"ם, מי שהיה המורה לזימרה של אמא בסוף שנות ה-1930 ונשאר ידיד נפש שלה – האיש שליווה את אמא בימיה האחרונים ואשר לדבריו, למרות הפצרותיו, סירבה להיבדק אצל רופא והאמינה שתוכל להתגבר על כל מכאוביה בעזרת דיאטות, מהן מוזרות, כמו למשל שתית כמויות גדולות של קפה שגרם לה להרגשת הקלה. אבל, קרוב לודאי, לעליה משמעותית בלחץ הדם ואולי למותה מהתקף לב, בסוף אותו מסע. מכל מקום, גם בשני מקרים אלה סרבתי לקחת את הציורים, על אף שנאמר שהם שלי. בסופו של דבר רמב"ם מסר, כנראה, את הרישומים לאבא ואלה הוצגו לאחר מותו במסדרונות תיאטרון "הבימה".

את הציורים שהיו אצל הֶלָה, למעט כמה דיוקנים, מכרתי כעבור שלוש שנים ושלחתי מיד את התמורה לאבא שנוקק לכסף לצורך אישפוז של אישתו במכון פרטי בגרמניה בגלל אי ספיקת כליות (אורמיה-Uremia) ושם נפטרה עוד באותה שנה – נושא עצוב שלא פה המקום לדון בו. עם זאת עלי לציין שלימים אבא עתיד לומר, כלאחר יד, שאותו סכום, לא כיסה אלא חלק מזערי מהוצאותיו, על אף שהיה מכובד למדי בעיני, סכום שיכולתי להתקיים ממנו, אמנם

בצניעות, כחצי שנה. מכאן עולה שהייתי תמים מאוד כאשר האמנתי לתלונותיו ביחס למצבו הכלכלי, כי למעשה הרוויח עשרות מונים יותר מאשר חשבתי, בנוסף לכספים שאמא קיבלה ושלחה לו כאשר מכרה את כל אשר יכלה: את הדירה ברחוב גוטליב, מגרש קטן בצפון תל אביב וכמה עשרות ציורים. במקביל קיבל סיוע כספי ממשלת צרפת כאב למשפחה מרובת ילדים, ובהמשך גם בזכות היותו "אמן מוכר" מאסכולת פאריז.

בניסיון נוסף להעזר במכרים של הורי על מנת למצא עבודה פניתי להקלה אניספלד – אותה קרובת משפחה שאמא השאירה אצלה חלק מאוסף הציורים – על מנת שתקבע לי פגישה עם מכר משותף שלה ושל הורי, שהיה חבר בהנהלה המרכזית של קופת החולים הכללית. הפגישה אכן התקיימה אבל כל אשר שמעתי מפיו הייתה הרצאה על הסיבות שבגינם אינו יכול להמליץ על אדריכל זה או אחר; הרצאה שגם לטירון כמוני נשמעה בלתי אמינה, לא כל שכן לאור הניסיון שצברתי תוך זמן קצר לאחר שובי. פגישה עם אותו מכר של הקלה וכאמור גם של הורי הייתה למעשה האחרונה שהאמנתי, כי דבר עשוי לקרות בעקבותיה. השאר היו מעין יציאת ידי חובה כלפי עצמי. כך למשל קבעתי פגישה עם אברמסקי בעל הבית שגרנו בו ברחוב פרוג. ידעתי שהאיש היה בזמנו בעל הזיכיון להפצת הגז של אחת החברות הבריטיות. בנוסף היה שותף בחברת בניה, כנראה מהגדולות בארץ, שזכתה במחצית שנות ה-1940 במכרז לבניית גשר יד-אליהו (הישן) וחלק מבתי המגורים באותה שכונה. האיש אומנם זכר אותי ושמח לראותי אבל הסביר לי כי מזה זמן שאינו עוסק בבניה. בניסיון נוסף למצוא עבודה פניתי גם לאחד האדריכלים הוותיקים ובעל משרד גדול יחסית, שעלה לארץ יחד עם אבא ומאז שמרו על קשרי ידידות. אבל, כצפוי גם מפגישה זו לא צמח דבר, למעט ההרגשה שעלי להתחיל מבראשית ובכוחות עצמי.

אותה הרגשה שאצטרך לפרוץ את דרכי בכוחות עצמי הייתה לי כאשר פגשתי את אבא. אדרבה הציפייה מצידו הייתה שאני אסייע לו, אמנם לא בכסף אבל בעצה ובפיקוח על שיקום ותחזוקת הבית בצפת, בתמורה הסכים שאני ונורה נגור שם בתחילת הקיץ ובסופו אבל לא בחודש האוגוסט שהיה שיא עונת החופשות ובמקביל גם מכירת התמונות לנופשים בבתי ההבראה של העיר. הבית עצמו ראוי לומר הוחזר לו מיד עם שובו לארץ אולי בתחילת הקיץ, וכנראה שחזר לצרפת, זמן קצר לאחר שהגעתי. אני על כל פנים פגשתי אותו רק בתחילת הקיץ הבא מבלי שידעתי שכבר היה כאן שנה קודם לכן. עובדה שנתגלתה לי רק עכשיו אגב כתיבת הזיכרונות. אלה, כתוצאה מרישום קטן של אישה אלמונית, הנראית פעירה למדי, שיצא למכירה פומבית – רישום החתום על ידו: פרנל צפת 14.8.60. בדיעבד קשה להימנע מהמחשבה הכואבת שמיהר להגיע לפני מחשש שאם לא יחזור אולי יתנו את הבית לנורה ולי, הן בזכות אמא והן בזכות היותנו אמנים. מכל מקום, כעבור מספר שנים אבא ביקש מנורה וממני שלא נבוא יותר לצפת כי "לא טוב שכמה אמנים חיים באותו בית". הערה מוזרה למדי, בהתחשב בכך שלא עסקנו במכירת תמונות והיינו שם במועדים שונים, גם זאת על פי בקשתו. אבל עשינו כרצונו על מנת שלא לגרום למריבה שנורה ממילא לא הייתה מסכימה להיות מעורבת בה.

רק לאחר מותו של אבא גיליתי שהעלה את הבקשה שלא נבוא יותר לצפת שבע שנים לאחר מותה של אמא, בדיוק במועד שבו חלה התיישנות על כל תביעה מצדי לחלק כלשהו בכסף או בתמונות מעזבונו של אמא ואילו את הבית בצפת שהיה רשום בחוזה החכירה על שם שנינו הצליח להעביר על שמו בלבד. לעת זו כלומר עם מותו התברר גם שלמרות בקשתי והבטחתו לדאוג לעתידם של שלושת בניו מאיננה והשאיר אותם ללא פרוטה, דירה או הכוונה – בנים שגדלו בבתי יתומים ולאחר מכן בילו את רוב זמנם ברחובות פאריז. כל ניסיונותיי לשכנע את אבא להשאיר להם סכום כלשהו עלו בתוהו, למרות שכבר עבר כמה התקפי לב, כתוצאה מקרישי דם שכמעט עלו לו בחייו. בסופו של דבר כאשר לא הרפתי ממנו באותו נושא הפקיד



Francis
14.8.60 103

בידי את המפתחות לכספת, לכאורה סודית, עם כסף עבור שלושת בניו מאיננה. לצערי התברר שהכספת ריקה למעט ספר צ'קים של חשבון בנק שלא הייתה בו אפילו אגורה אחת.

דירתה של הָלָה הייתה כנראה מעין מקום מפגש של משפחת אניספלד שגרו או ביקרו בתל אביב – גם אם רבים מהם היו קרובים רחוקים מאוד, כמו למשל המרחק בינה לבין אמא. אחת הסיבות לכך שכולם התרכזו סביבה הייתה, אולי, שלא שינתה את שם משפחתה גם לאחר שנישאה אלא רק הוסיפה את שמו של בעלה, כלומר אניספלד-ארבר. מכל מקום, כאן פגשתי את הָנָה שוורץ (אניספלד) אחותה היותר צעירה של אמא. את המעט הידוע לי על אישה זו, שהייתה לכאורה דודתי, כבר פרטתי בפרק על אמא. אפשר שלא הייתי פוגש אותה כלל, כי הקשר בינה לבין אמא נותק כמעט מיד לאחר שהגיעה ארצה עם בעלה וילדה קטנה שאימצו – ילדה שהייתה בת אח או אחות של הבעל, שהוריה נפטרו בנסיבות שאינן ידועות לי. בינתיים, בשנים שהייתי בארה"ב, בעלה של הָנָה נפטר והילדה הייתה לאישה צעירה שנישאה וחייה עם בעלה באילת. הָנָה עצמה התקיימה, מאז מות בעלה, מעבודה כפקידה בקופת החולים הכללית מקום בו התקבלה, אולי, בתיווכו של אותו מכר של הָלָה שאליו פניתי בעניין עבודה.

זמן לא רב לאחר שחזרתי נאמר לי, כי הָנָה החלה לסבול מחולשה ופעם או פעמיים התעלפה בעת שהלכה ברחוב. החשד היה שמדובר בהתקפי לב על אף שהבדיקות, שנערכו כמקובל לאחר האירוע, לא הראו דבר – תופעה שהרפואה באותם ימים לא ידעה להתמודד איתה או לפחות כך נאמר לי. כאשר אותם התקפי חולשה חזרו ונשנו נאלצה לפרוש מעבודתה. לעת זו נורה הייתה בהריון מתקדם עם בתנו השניה מירי. על אף שטרם הרווחתי דבר עדיין וחינוי מכספים שהבאנו מארה"ב, החלטנו נורה ואני בשיתוף עם הָלָה להעסיק אותה בתשלום ובתמורה שתיקח מדי פעם את בתנו תמי, שהייתה בת ארבע, לטיול קצר בעגלת ילדים. אבל עד מהרה גם סידור זה היה למעלה מכוחה. ומכיוון שלא היה מי שיטפל בה בביתה הָלָה שוב פנתה לאותו מכר מהנהלת "קופת חולים כללית" שהסכים לאשפז אותה למספר שבועות בבית חולים קטן בשם "השרון" בפתח תקווה – מעין בילינסון ב'. בהמשך הוחזרה לביתה ושם נפטרה זמן קצר לאחר מכן.

מותה של הָנָה, מסמן את סוף הקשר שלי עם משפחתה של אמא – למעט כמה ביקורים אצל הָלָה גם כאשר עברה לגור ביחד עם בתה רות, וביקור או שניים, בחיפה בחנות חומרי הבניין של רפאל (פולק) אניספלד, האיש שלימים גיליתי שאכן היה בן דוד של אמא. לרשימה קצרה זו ניתן לצרף את הבת של אחת האחיות של אמא. לכאורה בת דודה, שהגיעה אלי, באמצעות הָלָה, בשנה השניה או השלישית לאחר ששבתי לארץ. האישה, שהייתה ביולוגית במקצועה, לימדה זמן מה באוניברסיטת לודז'. משם נשלחה, לדבריה, להשתלמות בארה"ב, בתקווה שלא תחזור. עכשיו התכוונה להשתקע בארץ בהנחה שתוכל לעסוק בתחום התמחותה במכון ויצמן (חקר חסינות קרום התא). מספר חודשים לאחר מכן האישה הופיעה שוב. מסתבר שהעבודה שקיבלה לא התאימה לה ובנוסף גם נפצעה מרסיס זכוכית כאשר מבחנה התנפצה סמוך לפניה. בשלב זה, מכל מקום, החליטה לחזור לארה"ב. בביקור הבא בארץ, כעבור מספר שנים, הגיעה שוב לביקור ובישרה, לכאורה בשמחה רבה, לנורה ולי שזנחה את הביולוגיה והיא עוסקת בייצור פרחים מלאכותיים מבדי משי ומנייר. מאז לא שמענו ממנה יותר. ואננס ידעתי על אחות נוספת של אמא שהגיעה לארץ בשנות ה-1950 ואושפזה במוסד לחולי נפש – אחות שפגשתי רק פעם או פעמיים בילדותי לפני שאמא שלחה אותה חזרה לאחיותיה בקראקוב, כאשר קיבלה כאן – לכאורה בגלל החוס הכבד – את אחת מהתקפות המחלה שבה הייתה מאבדת את ההכרה והשליטה בגופה. כל אשר ידעתי הוא שהאישה מצאה לעצמה בן זוג באותו מוסד ובנוסף הייתה בקשר עם כמה קרובים רחוקים שגרו בחיפה. מצדי על כל פנים לא הרגשתי בצורך ליצור קשר שלא היה קיים עד כה.

*

איני יכול לומר בביטחון מתי החלטתי שעלי לחזור לארץ לבד על מנת להכין את הדרוש לבואה של נורה עם הילדה. אני מניח שהושפעתי מכך שאבא עשה זאת לפני שאמא חזרה לארץ ביחד איתי. חיזוק להחלטה נבע גם מהחשש שנורה תתקשה להקלט מכיוון שאינה יודעת עברית ולא דבר על החיים כאן. הכוונה המקורית הייתה שהפרידה לא תארך יותר משבועיים שלושה – הזמן שהקצבתי לעצמי להשלמת הנדרש לשחרור החפצים שלנו מהמכס ועל מנת להתחיל את הבירורים הראשונים בקשר לעבודה, על אף שהיו לי לא מעט ספקות בכיוון זה - במיוחד ביחס לסיכוי להתחיל מיד את דרכי כאדריכל עצמאי. סיבה נוספת שבגינה באתי לבד היה הצורך לוודא שהתוכנית המקורית לפיה נגור ביחד עם האמא של מֶצָה, כלומר הסבתא של נורה אכן תעלה יפה, כי לכאורה מדובר היה באישה שתוארה כלא ידידותית.

העיכוב של נורה בניו יורק מתקשר לאירוע ספק עצוב ספק משעשע - אירוע התואם את האמרה הידועה: "כל תקלה אפשרית תקרה". המדובר במכר מימי ילדותי שפגשתי כמה שבועות לאחר שחזרתי. מסתבר שהאיש עבד כטייס בחברת "אל על" מאז ששרת והשתחרר מחיל האוויר. כאשר נודע לי שהוא עומד להגיע לניו יורק ביקשתי שימסור לנורה דרישת שלום, כלומר שראה אותי, שאני בריא ושלם ומקווה שתצטרף אלי בהקדם האפשרי. איני יודע כיצד השתבש אותו המסר. אבל מסיבה כלשהי, אולי בגלל נימת קולו, המשפט שנורה שמעה היה: "אליעזר מבקש שתבואי בהקדם האפשרי" – משפט ממנו הבינה שקרה דבר מה. התוצאה, מכל מקום, הייתה שנדרשו מספר שיחות טלפון, הוצאה יקרה למדי באותם ימים – על מנת להרגיע את רוחה של נורה שאין צורך להיחפז.

רעיון המגורים בדירה של הסבתא היה פתרון, אולי זמני, אבל טוב לכולם. לאישה נותרו מעט מאוד מכרים ועל כן שמחה לארח אותי ובהמשך גם את נורה ותמי. בנוסף נדמה לי שראתה במעשה סוג של פיצוי על התמיכה שקיבלה מבנותיה – מֶצָה בניו יורק ורוקמה בפאריז. מכל מקום מדובר בדירה בקומה העליונה של בית פינתי בן שתי קומות בסיגנון מסורתי, ברחוב מונטיפיורי 44. הדירה עצמה הייתה בת ארבעה חדרים שפנו לרחוב לאורך מסדרון בצורת L. הסבתא ביקשה לעצמה את החדר הראשון, הסמוך לדלת הכניסה, המקום שבו הייתה רגילה לישון. את החדר השני, הפינתי, יעדתי למשרד, השלישי לחדר שינה והאחרון לתמי ובהמשך גם למירי כאשר נולדה כשנה וחצי לאחר מכן. מצידו השני של המסדרון היו עוד שני חדרים שפנו לחצר האחורית. את הראשון, היותר גדול – למעשה מרפסת סגורה, כלומר עם חלונות ענק, אבל לא מואר או חם מדי בזכות העצים שבחצר – הפכתי למטבח עם שולחן גדול במרכז ששימש גם כחדר אוכל וגם כחדר משפחה. השני, הקטנטן, היה ונשאר המטבח של הסבתא שבחרה בדרך כלל לבשל לעצמה ולאכול לבד אולי מפני ששמרה על כשרות.

הדירה והבית של הסבתא למעשה האזור כולו היה שרוי באווירה של המאה ה-19 על אף שנבנה בשנות ה-1920. לא רק הסגנון היה מסורתי אלא גם רוב אלו שגרו כאן, ביניהם רבים שהשתייכו לקהילה החרדית – מצב הקיים, במידת מה, עד היום על אף שבתים רבים נהרסו ומודרניים יותר נבנו במקומם, בטרם החלה המגמה הנוכחית של שיפוץ הישנים שקיבלו בינתיים מעמד של נכס היסטורי. מבחינתי, מכל מקום, הדירה הזכירה לי ימים רחוקים, כאשר הייתי בן שש או שבע ואמא הלכה איתי ועם מתווך, לחפש דירה חדשה לאחר שהשיטפונות הציפו את המרתף שגרנו בו ברחוב בוגרשוב. במיוחד הייתה זכורה לי הרתיעה מאותן דירות עם "מרפסת סגורה"



הבית במונטיפיורי

– מונח שנאמר תמיד בצרפתית (Terrasse fermé) דירות שהיו בעיני כבר אז ישנות ובלויות. באותו הקשר נורה סיפרה לי לימים שבשבועות הראשונים לאחר שהגיעה לארץ סברה שזה המראה והאופי של כל תל אביב – מראה מוזנח ועלוב כמו הרובע היהודי הישן בדרום מזרח מאנהטן.

להפתעתי גיליתי שאותה סבתא הייתה אדם שונה מאוד מהתיאורים ששמעתי – אולי בזכות ארבעת השנים שחייתה לבד מאז נפטר בעלה, כלומר הסבא, בניו יורק, ואולי הייתה תמיד כזו אלא שבנותיה, מֶצָה ואחותה רומָה העדיפו את הסבא שהיה בעל קסם אישי וטיפל בהן במסירות במשך תקופות ארוכות, במיוחד בשנים הראשונות בפאריז לאחר שנמלטו מרוסיה. לעת זו הסבתא פירנסה את המשפחה כתופרת, אבל במקום למכור את מרכולתה בפאריז הייתה נוסעת לדרום אפריקה ולדרום אמריקה, בעיקר לקהילות יהודיות קטנות – מקומות שבהם פעלה גם בשידוך צעירים וצעירות שלא נמצא להם בן זוג. איני יודע כמה פעמים עשתה זאת, אבל אין ספק שקרנה עלתה בעיני, כי תמיד הייתה מוכנה להכין כוס תה ולתפור כפתור או כל בגד חדש שנראה לה שנעשה כלאחר יד, בנוסף לעובדה שזכיתי ממנה לקבלת פנים חמה לא מעט בגין נכונותי לשמוע את סיפוריה באותו בליל שפות של יידיש, רוסית ועברית, בדומה לסבא שלי בזמנו אלא שאצלה נוספו מדי פעם גם כמה מילים בצרפתית.

לא רק אישיותה של הסבתא הפתיעה אותי, למעשה שום דבר לא היה כצפוי או כמתוכנן ועם זאת, למען האמת, גם לא שונה בהרבה. נורה למשל התעכבה בניו יורק לעוד מספר שבועות, כי הילדה לקתה לפתע בדלקת בלוטות הלימפה – תופעה שגרמה לחרדה, מחשש לסיבוכים. אבל, העיכוב בסופו של דבר היה לטובה, בזכות הזמן הנוסף שהיה לי להסדיר את הנדרש. כבר למחרת בואי מיהרתי חזרה ללוד על מנת לשחרר את המזרון שבתוכו ארזנו את המקרר ואת המסכות האפריקאיות. כפי שכבר סיפרתי, אלה אמנם הגיעו במטוס מניו יורק ביחד איתי, אבל, ללא כל מסמכים. פירושו של דבר שלא הייתה לי דרך אפילו לאתר אותם עד שהתערב בדבר אחד ממכרינו, עובד בכיר בחברת "אל על" שמצא את המשלוח באחד המחסנים בשדה התעופה והורה לסבלים להעביר אותו למכס ומשם אלי הביתה. את המזרון, פרשתי מיד באחד החדרים בדירה של הסבתא – תחילה על הרצפה ובהמשך על לוח עץ מוגבה ששימש כמיטה עוד עשרות שנים.

ארגו הקרטון הגדול הגיע במשלוח ימי כחודש אחרי, כלומר כשבועיים שלושה לפני נורה והילדה, כך שאם בואם בחודש אוקטובר כבר הספקתי לפרק ולסדר את רוב החפצים פרט למכונית "דופין" (Dauphine) קטנה שהגיעה מצרפת כחודשיים לאחר מכן ומכונת הכביסה הישנה שנשלחה, משום מה, רק כעבור שנה. למעט טירדת הנסיעות הלך וחזור לחיפה, המעבר עבר יחסית ללא בעיות מיוחדות, בעיקר בזכות עמיל מכס חביב ויעיל ששכרתי, כפי שהציעו לי לעשות עוד בניו יורק, על מנת לחסוך ממני את עגמת הנפש, הכמעט בלתי נמנעת, במגע עם רשויות המכס והמס. באותו הקשר ראוי להוסיף שהפירוט הרב של החפצים ומועדי הגעתם אינו תוצאה של זיכרון מפולג אלא הרשימות המדוקדקות כולל תאריכים, ערך החפצים, והמס שהיה עלי לשלם, למרות הפטור שניתן לעולים ולסטודנטים חוזרים. כך למשל האם הייתי זוכר לאחר חמישים שנה את מחירו של המקרר (400 ל"י) או של מכונית ה"דופין" (2020 ל"י) ולא כל שכן של חפצים ישנים שכלל לא היינו מביאים אלמלא שילמנו מחיר נמוך במיוחד עבור ההובלה?



זמן לא רב לאחר בואה של נורה הגיעו גם הוריה לביקור קצר, כנראה על מנת לוודא שהמגורים עם הסבתא עולים יפה. בשלב זה, על כל פנים, כבר השלמתי את השיפוצים שתכננתי, כלומר סידור כל הדירה, רכישת כמה רהיטי קש שעלו ממש פרוטות וסידור המטבח באותה "מרפסת סגורה". להפתעתי הגמורה ארנסט, האבא של נורה

נתן לי 5000 לירות – סכום כסף שהיה מספיק לפחות לעוד חצי שנה לו הצטרפנו להתקיים ממנו. בזמנו ראיתי בכך מחווה של רצון טוב, לשיפור היחסים בינינו. אבל במבט לאחור, נראה לי שהדבר נעשה על מנת להקל על מצפון המשפחה בעצם נוכחותנו בדירה עם הסבתא שחיה, כאמור, לבדה מאז מות הסבא, ארבע שנים קודם לכן. במילים אחרות, עיסקה זולה יחסית, שעלתה בקנה אחד עם תפיסת עולמו. בפועל, עלי להוסיף, הפקדתי את הכסף בבנק, לשעת חרום, אבל מעולם לא השתמשתי בו.

*

ברוח משל העכברים והשמנת וההרגשה שאין לי על מי לסמוך התחלתי ליזום פגישות עם כל מי שחשבתי שעשוי לסייע לי למצוא עבודה, או לקדם רעיון שכבר עלה בדעתי בניו יורק – הפיכתה של יפו העתיקה לשכונת אמנים דוגמת מונפארנאס בפאריז, גריניץ'-וילאג' בניו יורק. במרוצת השנים התברר לי, כי למעשה מצבי היה גרוע בהרבה מאשר חשבתי. כמעט לכל האדריכלים שעבדו כעצמאיים היו קרובי משפחה, מכרים או חברים ללימודים, שעזרו להם בקבלת עבודות בתחילת דרכם ולחלקם הרבה מעבר לכך. לפיכך תמוה בעיני שאין לי שום זיכרון של חשבון נפש או ספק שאצליח לקבל הזמנות עבודה בטרם יאזל מעט הכסף שצברנו, נורה ואני, בטרם באנו לארץ – כסף שלהערכתי היה עשוי להספיק לנו לשנה. בדיעבד ברור שלא היה לי מושג לאן תוביל אותי הדרך שאני הולך בה. הרעיון היחיד שנאחזתי בו היה אותה שכונת אמנים ביפו על אף שאפילו לא נסעתי לשם לראות את מצב המקום מאז הפלגתי לפאריז שבע שנים קודם לכן. וטוב שכך, כי לו הייתי רואה את תל החורבות, הביוב שזרם בסמטאות שנותרו, את הזונות והסרסורים שהסתודדו בכוכים, אפשר שהייתי מתייאש. גם התקווה שאוכל לממש את הבניה עם יחידת הקימרונות שפיתחתי בפרויקט עין הוד לא נראה היה שתתגשם – למרות שהמשכתי להאחז בה עוד מספר שנים, אולי בזכות הידיעה כי היו אדריכלים שהצליחו לממש רעיונות דומים/שוניים, מהם אפילו בארץ.

*

את המסע השני לחיפוש עבודה רובו עם בני דורי ממני התחלתי בביקור אצל דב יודקובסקי שהכרתי בעת ההפלגה לפאריז ואשר שימש עכשיו כעורך ראשי של היומון "ידיעות אחרונות". לפניו אליו ולא לעורכי "מעריב" היו כמה סיבות: ראשית ההרגשה ששם, ב"מעריב", צוות העורכים היה בטוח מדי במעמדו, בזכות היותו, באותם ימים, העיתון הנפוץ ביותר במדינה, ושמרני מכדי לתמוך בפרויקט לכאורה הרפתקני, שטרם קיבל אישור של הממסד. לעומת זאת סברתי כי במערכת "ידיעות" שוררת עדיין אווירה של תחרות ונכונות לנסות הכל על מנת להגדיל את התפוצה. שנית, גם הכרתי את נח מוזס מבעלי העיתון שביקש ממני לא פעם, לפני נסיעתי, להצטרף למערכת. שלישיית, המטרה שלי בשלב זה הייתה לראות את התגובה לרעיון והתקווה שלא אקבל תשובה שלילית; תקווה שהתבססה על כך שאין מדובר בהתחייבות או בהוצאה כספית כלשהי של העיתון.

אין להבין מכך שלא ביקרתי גם במערכת "מעריב" במיוחד את אהרון דולב ושנינו שמחנו לחדש את הידידות בינינו – ידידות העתידה להחזיק מעמד עוד שנים רבות. ידידות נוספת שהתחדשה הייתה עם אברהם יהל, שבזמנו התכוננו יחד לבחינות הבגרות ועתה נהיה לעורך דין וכצפוי גם היועץ המשפטי שלי. אני מודה שאיני זוכר מתי ולמה נותק הקשר עם שניהם כמו גם עם עוד כמה מכרים מימי נעורי. אפשר שהדבר קרה מאלי או אולי גם בגלל סגנון החיים של נורה ושלי שהשתנה לקראת שנות ה-1970 כאשר רוב המכרים באי ביתנו ואלו שהתארחו אצלם השתייכו, כמו נורה עצמה, לחוג של זוגות שלפחות אצל אחד מהם האנגלית הייתה שפת אם ורק ידע

מינימלי של עברית. התוצאה הייתה שהשיחות התנהלו ברובן באנגלית, ולפיכך הרגישו שלא בנוח רוב הישראלים שלא דיברו אנגלית רהוטה. לתופעה הייתה, כנראה השפעה על היחסים ביני לבין אלו שאיתם הייתי בקשרי עבודה, במיוחד לאור הנטיה הטבעית שלי להסתגר; נטיה שנתפסת לעיתים כהתנשאות.

הפגישה הנוספת בענייני עבודה הייתה בעיני קצת יותר נועזת. המדובר ברות דיין - אישה שכלל לא הכרתי - שהייתה לעת זו ועוד שנים רבות, הרוח החיה של "משכית" - מפעל שנתמך בזמנו על ידי בת שבע דה רוטשילד במטרה לקדם "סגנון ישראלי": למעשה שילוב מזרח ומערב של חפצי נוי וביגוד. ספק אם הייתי פונה אליה אלמלא ישבה סמוך לדיזינגוף בחנות שהייתה ממוקמת בקומת הקרקע ובמרתף של בנין בפינת הרחובות פרישמן ופרוז. מכל מקום, במקרה זה פשוט ירדתי ונכנסתי למשרד שלה, כי הדלת הייתה פתוחה ומיד הצגתי את עצמי ואת הרעיון הראשון שעלה בדעתי באותו רגע: שימוש ביחידת הקימרונות המודלרית, שפיתחתי בעבודת הגמר, לבניית סניף "משכית" בנצרת. רעיון שנראה לי מתאים ברובו ללסגנון שאפיין את "משכית". לכאורה גם מפגישה זו כמו הקודמת לא יצא דבר, אבל לזכותה אני זוקף את תחילתה של ההכרות ארוכת השנים בינינו, כלומר רות, נורה ואנוכי, שהתחזקה בתקופת המיתון של השנים 7-1966 כאשר נורה מכרה, בין השאר באמצעות "משכית", בתיווכה של ציונה שמשי, שמלות מבדים שיצרה בעצמה בעבודת יד; שמלות שזכו להצלחה לא מעטה בקרב נשים מחוג התרבות התל אביבי.

לפני בואה של נורה מניו יורק, עוד הספקתי לפגוש את אמנון אלכסנדרוני, החבר היחיד מנעורי שפנה לאדריכלות. הקשר בינינו נותק עוד זמן רב לפני נסיעתי, כאשר החל את לימודיו בטכניון. עתה נדמה היה לי שאין לו עניין לחדש את הקשר, גם לא כעבור מספר שנים כאשר התבקשתי לכתוב מאמר על אחת מעבודותיו ביומון "גירוזלם פוסט" ושוב כעבור שנים כאשר הזמנתי אותו ללמד במכללה שישדתי - על אף שעשה זאת, אבל בהסתייגות. פגישה נוספת אף היא ללא תוצאות, למעט ההכרות עצמה, הייתה עם מנחם כהן אדריכל בן גילי שזכה בתחרות לתכנון עיריית תל אביב. למעשה כבר נפגשנו בניו יורק כאשר הגיע לביתנו בחברת בן משפחתו האדריכל אהרון שלוש. קצת משמעותית יותר הייתה הפגישה עם האדריכלים אברהם אקסלרוד וליאו גולדנר, שניהם מבוגרים ממני בכמה וכמה שנים. את כתובתם קיבלתי בניו יורק מחברי יוג'ין פוטרמן שעבד במשרד על עיצוב חברת הדלק "פז" - אותו פוטרמן שסייע לי בהשלמת הפרויקט שזכה בפרס ראשון בתחרות ארצית של סטודנטים בארה"ב. איני יודע מה ציפו ממני כאן בתל אביב אולי ליכולת איור שלא הייתה לי או לידע טכני שעדיין לא רכשתי. מכל מקום הניסיון הסתיים מהר מאוד למעט ידידות רבת שנים עם אקסלרוד, שהיה ללא ספק אדם חביב במיוחד.

ניסיון נוסף לעבוד בשיתוף היה עם האדריכל ישראל לוטן, גם הוא מבוגר ממני בכמה שנים ובעלה של בלה ברעם, אחת מתלמידותיו של אבא, בימי ילדותי ברחוב פרוג. הניסיון התמקד בתחרות ארצית לתכנון מפעל "ישאסבסט" בנהריה. בשלב הסופי לאחר שסיימתי את התכנון התברר ממש ביום האחרון לפני ההגשה שהציפייה הייתה, כמו עם אקסלרוד וגולדנר שאכין גם את הפרספקטיבה הדרושה - תחום שאמנם שלטתי בו מבחינה טכנית. אבל, כאמור, לא ברמת האיור הנדרשת לתחרות. בשלב זה נגמר למעשה אותו ניסיון. בהמשך עדיין נפגשנו מדי פעם באירועים שונים. במקביל ללוטן פגשתי בעוד זוג אדריכלים מבוגרים ממני, שולה ומיכה נדלר. את הקשר בינינו יצרה מכרה ותיקה של הרי - קשר שנשמר עשרות שנים. מהתקופה הראשונה של הכרות זו זכורה לי הסקרנות המפתיעה שגילו ביחס לדברים שסיפרתי על תקופת הלימודים והעבודה בארה"ב. עם כי נדרשו לי עוד שנים רבות עד שהבנתי שאותה סקרנות נבעה מהנתק המתמשך של האדריכלים



צילום של בלה ברעם

שלמדו בארץ וההתפתחויות שהתרחשו, לפחות מאז סוף מלחמת העולם השנייה, במיוחד בארה"ב.

בין הפגישות בשנה שלאחר שובי זכורה לי אחת, שונה מהאחרות, עם יום צעיר יחסית שהציע את שירותיו כמתווך בקבלת הזמנות עבודה. איני יודע מהיכן צץ אותו רעיון, שלימים זכה להצלחה בזכות יועצי תקשורת שהמליצו על אדריכל בעל שם או סיגנון ייחודי, לקידום יחסי הציבור של חברות גדולות, מוזיאונים ופרויקטים אחרים – בניגוד לנוהג הקודם להסתמך על מכרים או קרובי משפחה. אני על כל פנים דחיתי את ההצעה מחשש להסתבכויות בלתי צפויות מכל מין אפשרי. לעניין זה אוסיף רק שאיני יודע מה עלה בגורלו של אותו צעיר אבל אני מסופק אם הצליח, כי יותר לא שמעתי עליו.

אחת החידות בחיי הייתה ללא ספק המקריות שבה ארעו הדברים. התופעה נובעת מכך שלא חיפשתי את אותה יציבות האופיינית למי שהולכים בתלם. כך למשל בתחום המקצועי הייתי אמור ללמוד בטכניון על מנת להתייחד עם בני המחזור שלי. ולאחר מכן לעבוד במשרד ממשלתי או לפחות במשרד גדול ולא לצאת לעצמאות לפני שהבטחתי לעצמי כמה הזמנות עבודה מכניסות. אבל נראה שהייתי עצמאי מדי וחדור אמונה שבסופו של דבר אתגבר על המכשולים אפילו אם לעיתים נדמה היה לי שהגעתי למבוי סתום ואז, כאילו בדרך נס, נמשך המסע עד לאותו השלב שממנו אין לאן ללכת – השלב שבו התחלתי לכתוב את זכרונותי כפי שעושים כנראה רבים אחרים. ההיבט היותר כואב בסיפור זה נובע ממקריות בבחירת אדריכל זה או אחר, כאילו כולם אותו הדבר. ולא בזכות ידע, סגנון או ניסיון. לעומת זאת, גם קיבלתי עבודות שלא היו ניתנות לי כלל, לו היו מקפידים לברר את אותם הפרטים בקשר אלי.

דוגמא מובהקת למקריות היא הזמנת העבודות שקיבלתי, אמנם בעקיפין, שבועות ספורים לאחר שובי, מטדי קולק מנכ"ל משרד ראש הממשלה ולימים ראש עיריית ירושלים. מטרתו הייתה לקדם פרויקטים שלא הייתה עבורם כתובת ברורה רובם ככולם עם זיקה ישירה או עקיפה לתחום תיירות הפנים והחוץ. באותה מסגרת הביא למנייה של שולמית ארלוזורוב, בתו של מנהיג תנועת העבודה הנודע, לתפקיד של מגשרת בין הממסד וישראלים שחזרו לארץ בתום לימודיהם – רצוי באותם תחומים שטדי קולק עשה לקידום. אמנם לא היו לה שום סמכויות, אבל בפועל קשה היה לסרב לבקשתה לקיים לפחות פגישה: אחת מהן הייתה עם הממונה על הקמתו של גוף חדש – לימים "רשות הגנים" – שהיה אחראי בשלב זה על פיתוח קיסריה. השניה, עם האיש שהיה אמור להוביל את שיקומה של יפו העתיקה – מעין המשך ליוזמה קודמת במקצת של טדי קולק לשקם את עכו.

בקיסריה כבר נחשפה החומה הצלבנית, כאשר הוזמנתי להגיש הצעה לשיקום התיאטרון הרומי מדרום לעיר. לנושא יפו העתיקה נדרשו עוד כמה שבועות עד לפגישה הראשונה בתחילת חודש דצמבר. במקביל, למעשה כמעט מיד עם הגיעי לארץ, כבר פגשתי את יונה פיטלסון אדריכל בן גילי ומכר של מכר מניו יורק, שעבד לעת זו בשיתוף עם אדריכל צעיר מכפר סבא בשם אורי בורנשטיין. המשרד של שניהם היה ממוקם בתל אביב, במוסך קטן של בית מגורים ברחוב דיזינגוף 14. עלי להודות שלא היה לי מושג וגם לא שאלתי על מהות השותפות ביניהם ולא על התנאים להצטרפותי אליהם, למעט הצורך שלי בכתובת, טלפון ועזרה, אם וכאשר אתבקש להגיש שרטוטים. ואילו אני מצדי התחייבתי לעזור בעיצוב פרויקטים שכבר הוזמנו אצלם – כל זאת בינתיים ללא תמורה כספית שעליה החלטנו לדון בשלב מאוחר יותר.

סיבה נוספת לצורך שלי בשותפים נבעה מתקנה, שלא הייתי מודע לה, לפיה נדרשת תקופת המתנה של שלוש שנים מתום הלימודים על מנת להיות זכאי למעמד

של אדריכל רשום ורשוי, כלומר בשלהי 1961. קרוב לודאי שכל אלה שהיו בקשר איתי הניחו שסיימתי את לימודי חמש או שש שנים קודם לכן, כמו כל בני גילי בארץ. מכל מקום על אותה תקנה שמעתי רק מספר שנים לאחר אותה תקופת המתנה ובכל מקרה בעת שקיבלתי את העבודות הראשונות הייתי עדיין במסגרת שותפות עם יונה ואורי, שניהם קרוב לודאי, רשומים ורשויים כדת וכדין על אף שלא עלה בדעתי לשאול. לעניין זה אוסיף רק שכאשר הצגתי את התעודות הנדרשות על מנת להתקבל כחבר באגודת האדריכלים והמהנדסים – חברות שפירושה היה רישום ורישוי – לא נאמר לי דבר על אותה תקופת המתנה. לעומת זאת הודיעו לי שפנו לשגרירות ארה"ב על מנת לברר באם "מכון פראת" הוא אכן בית ספר מורשה, מכיוון שבארץ לא שמעו עדיין על קיומו.

השותפות עם יונה ואורי, הייתה עשויה להמשך זמן רב ואולי להיות סיפור הצלחה, כי לשניהם היה לא רק ניסיון מעשי אלא גם קשרים מצוינים לצורך קבלת הזמנות עבודה: אביו של אורי היה מנהל בנק הפועלים בכפר סבא וידידו של שר האוצר פנחס ספיר, אף הוא מכפר סבא. יונה השתייך למשפחה ירושלמית אמידה ואביו היה קבלן בניין – אותו קבלן שהעסיק לראשונה את האדריכל דב כרמי במחצית שנות השלושים, תחילה בירושלים ולאחר מכן הזמינו אצלו, בין השאר, את שני בתי הדירות הראשונים שתיכנן בתל אביב – שניהם עבור קרובי משפחתו של יונה: האחד ברחוב דיזינגוף 10 והשני בדיזינגוף 14, שבו, כאמור, נמצא המוסך ששימש את יונה כמשרד, קרוב לודאי ללא שכר דירה.

אחת הבעיות של יונה ואורי, נבעה, לדעתי, מחוסר סבלנות לעבודת השרטוט הנדרשת. אפשר שגרם לכך המשרד שנפתח ישר לרחוב וכאילו משך החוצה לצורך ושלא לצורך, במיוחד ביום יפה שבו הלב ממאן לשבת במוסך אפלולי ולעבוד רכון לאור מנורת שולחן. באווירה זו לא פלא שעל מנת לא לאבד עבודות שכרו עוד לפני בואי את עמי פורת, שרטט מנוסה, צעיר יחסית, ובהמשך בעצתי גם שרטט, שענתה בשעת הצורך לטלפון. אבל למרות זאת העבודה עדיין הייתה, בפיגור וכפועל יוצא גם תשלומי שכר הטרחה או לפחות כך נאמר לי, על אף שתחום זה היה מחוץ למסגרת השותפות כל עוד לא הייתה לי הכנסה. את אשר עשיתי, בעיקר עיצוב, עשיתי בהתנדבות ועל מנת לכסות במקצת את עלויות העזרה שקיבלתי בהכנת השרטוטים תחילה של קיסריה ולאחר מכן של יפו.